

ANADOLU'DA ARTUKLU DEVRİ MEDRESELERİNİN PLAN ŞEMALARI ÜZERİNE NOTLAR

Ara ALTUN

Güneydoğu Anadolu'nun XII. yy. başından XIV. yy. sonuna kadar, önemli siyasi varlığı olan Artukoğullarının, bu çevredeki kuvvetli mimari geleneğin yerleşmesinde başlıca görevi yüklenmiş oldukları artık tartışma götürmez bir gerçektir. Bugüne kadar, üzerinde birçok tartışma ve yayın olan Artuklu Devri Mimarisinin, Anadolu Türk Mimarisine katkıları kesin çizgilerle ortaya koyulmuş değildir.

Bu yazıda sadece onların, Anadolu Medrese Mimarisine getirdiği araştırmacı yeniliklerin bir kısmı üzerinde durulacak, Medrese plan şemaları üzerine birkaç önemli noktaya değinilecektir.

Genellikle belli yayımların ışığı altında tekrar edilegelen yapıların kısa anlatımlarından burada çekinilmemiştir¹. Gerek, bundan önce, Artuklu devri'nin bazı çok önemli yapıları üzerinde, gerekse onların en uzun süre egemen olup, en önemli mimari araştırmaları ortaya koymuş oldukları Mardin merkezlerindeki ilgi çekici yapıları üzerinde yapılan yerinde araştırmalar, bugüne kadar yazılı olanların dışında, Artuklu devri Türk Mimarisinin, Anadolu'daki Türk Mimarisi gelişimi içinde sanıldığından da önemli olduklarını ortaya koymaktadır².

XII. yy. sonundan başlamak üzere, güney-doğu Anadolu'da çeşitli örnekler ve denemelerle karşımıza çıkan Artuklu devri medreseleri, genellikle avlu düzenine dayanmaktadır. Ancak,

avlu bazen İran ve Anadolu Selçukluları ile Beylikler devri Medreselerinde rastladığımız anlamda meydana çıkmakla birlikte, bazen de sadece yapının bir kısmının merkezi olarak görülmektedir. Yine burada hemen belirtilmesi gereken bir husus, şimdiye kadar, Artuklu Medreseleri içinde, Anadolu'daki anlamı ile kubbeli medreseye, yani avlusunun üzeri kubbe ile örtülü medreseye rastlanmamıştır. Belkide Anadolu'daki en erken Artuklu medreseleri olarak da ele alınabilecek olan, *Emineddin Medresesi* ile *Necmeddin Külliyesi*'nin doğu kanadı da avlu esasına dayanmaktadır³. Artuklu devrine tarihlendirilmesi şüpheli olan *Hani'deki Hatuniye Medresesi*'nin bir XIII. yy. sonu Artuklu uygulaması olduğu kabul edilecek olursa bile, avlusunun bir kubbe ile örtülü olduğu görüşü bugün için kabul edilebilecek durumda değildir. Avlusunun bir kubbe ile örtülü olduğu kabul edilebildiği takdirde de zaten hemen hepsi XIII. yy. uygulamaları olan diğer kubbeli Anadolu Medreseleri arasında gelişmiş bir örnek olarak ele alınabilecek ve daha çok mimari süslemeleri üzerine söz söylenebilecek bir yapıdır. Artuklu medrese mimarisinin asıl önemli olduğu yer ise, açık avlulu medreselerde gösterdikleri gelişmelerdir.

Bugüne kadar, son zamanlardaki yayınlarda, avlulu, yani açık avlu düzenine dayanan medrese mimarisinin Anadolu'daki gelişimini, Diyarbakır'daki Artuklu medreseleriyle başlatmak

gelenek haline gelmiştir. *Mardin'deki Hatuniye Medresesi* ise, açık medreselerin şimdilik en erken ve üstelik de en olgun örneklerle yaklaşan bir uygulamasıdır⁴. Küçültülmüş, iki katlı revaklı avlusunun güneyinde ve kuzeyinde yer alan birer eyvan ve bunlardan güneydekinin yanında, kubbeli türbesiyle, *Mardin Hatuniye Medresesi* 1184/85 den önce yapılmış ve vakfiyesi 1206 da duvarına kazınmıştır. Anadolu açık avlulu medreselerinin ilerki yüzyılda ulaşabilecekleri olgun bir plan düzeni ve formu gösteren bu yapıyı kronolojik sıraya göre hemen takip eden *Diyarbakır Artuklu Medreselerinde* ise farklı durumlarla karşılaşılır. Gerçi burada da avlu esastır, fakat, mekânların dağılışı ile medrese mimarisinin çok önemli bir parçası olan eyvanın durumu biraz değişmektedir.

1198/99 tarihli *Diyarbakır Zinciriye Medresesi*, Ulu Cami'ye olan bağlantılarından anlaşıldığı kadarı ile, genellikle sadece öğrencilerin kalması ve küçük ölçüde «tedrisat» yapılmasıyla ilgili bir yapıdır. Esas dersler herhalde ilkönce doğrudan doğruya Ulu Cami'de sonradan da *Mesudiye Medresesinde* görülmeğe başlanmıştır. Her iki medresenin durumu bu görüşü destekleyecek haldedir. *Zinciriye Medresesinde* revaklarla çevrili küçük orta avlu, bütün hareketli ve oyalayıcı yapı tekniği, malzemesi ve kemerleriyle bir *Diyarbakır evinin* avlusunu andıracak etkidedir. Burada revakların gerisine yerleştirilmiş bir güney eyvanı ilk bakışta belli olmayacak duruma gelmiştir. Genellikle ortadaki biraz daha geniş ve daha çekici şekilde süslenmiş bir kemere sahip revaklar düzeninde de bir bakıma dört eyvan şemasının yaşadığını düşünmek mümkündür. Bunlardan zengin dilimli şekillerle bezeli olan güneydekinin arkasında yer alan eyvan ve köşedeki kubbeli küçük oda dışındadır. Ancak, kuzey - batı köşesindeki me-

kân ile bunun dış cephede yer alan çeşmeyle bağlantısı dikkati çekici ayrı bir özellik olmaktadır. Yine *Diyarbakır Mesudiye Medresesi*, kitabelerinden anlaşıldığı kadarı ile, 1193 den 1222 ye kadar süren bir yapı tarihine sahiptir. Çeşitli görünüşlerle şekillenen ve aslında dört mezhep için kurulmuş olan yapı, bir bakıma *Diyarbakır Ulu Cami külliyesini* şekillendiren son yapıardan biridir. Güneyinde yer alan revak, doğrudan doğruya Ulu Cami avlusunun kuzey revakını meydana getirmektedir. Buna karşılık, kuzeyden açılan kapısı iki kademeli bir geçişle, avlu revakına açılmaktadır. Yapı aslında, iki katlı ve revaklı avlu düzenine dayanmaktadır. Yine bu bölge ve devir özelliği olarak küçültülmüş avlunun doğusunda ana eyvan yer alır. İkinci kat boyunca da yükselen bu eyvanın iki yanında iki kat halinde uzun odalar görülmektedir. Avluda, iki katlı revaklardan alttakiler daha orijinal görünüştedir. Genellikle bütün mimari süsleme bu bölümde toplanmıştır. Üst revaklar ise bugünkü durumunda basit görünüştedir. Oysa, alt kat revaklarının her bir kenarı ortasındaki kemer açıklığının, özel şekilde ele alınmış olması, burada ana eyvanla birlikte dört eyvan düzeninin anısını yaşatır olarak görülebilir. *Diyarbakır Mesudiye Medresesinde* avlu revaklarının güneyinde çok az yer olmakla birlikte, anıtsal ölçüde bir taş mihrabın yerleştirilmiş olması da, hemen arkasında Ulu Cami avlusunun yer aldığı da düşünülürse üzerinde durulabilecek bir konu olabilir. Ancak, bu yapıda görülen bir değişiklik, orta avlu etrafından ayrılan bir bölümün bulunmasıdır. Batıya doğru, bir iç eyvan, koridor, mihraplı mescit ve yan odaları ile ayrı bir bölüm meydana getiren bu uzama, bir bakıma bundan sonraki *Artuklu Medreselerinde* daha belirli bir hal almaya başlayacaktır. *Mardin'de* *Diyarbakır Artuklu Sarayı* ile benzerliklerine dayanılarak

XIII. yy. başlarına tarihlenen *Marufiye Medresesi*⁵ işte bu tek avlu düzeninden taşan medrese tipinin belki de geniş anlamda ilk uygulaması durumunda dır. Buna karşılık en büyük Artuklu Medreselerinden biri olan Mardin Şayanmaktadır. Orta avlusu en geniş olan *hidiye Medresesi*, tek avlu düzenine dabu medrese, kuzeyde bir büyük eyvan ve iki yanında değişik düzen gösteren mekânları ile XIII. yy. ilk yarsında diğer bir özelliğin işaretçisi olmaktadır. Avlusunun güneyinde yer alan ve ilk durumda her halde üç açıklıkla giriş sağlanan, bugün çok değişmiş bir mescit kısmının yer alması, Doğrudan doğruya Zengî Artuklu ilişkilerine bağlanabilir. Doğuda iki katlı bir düzen içinde yer alan hücreler, türbe ve revaklı avlusu hatırası diğer özellikleri arasındadır. Aynı yapı özellikleri ve plân düzeni *Harzem'deki Taceddin Mes'ua Medresesi*'nde karşımıza çıkmaktadır. Genellikle revaklı bir avlusu olduğu düşünülen yapıda bugünkü revak izleri şüpheliyse de, güneyinde avluya bağlı bir caminin varlığı kesindir.

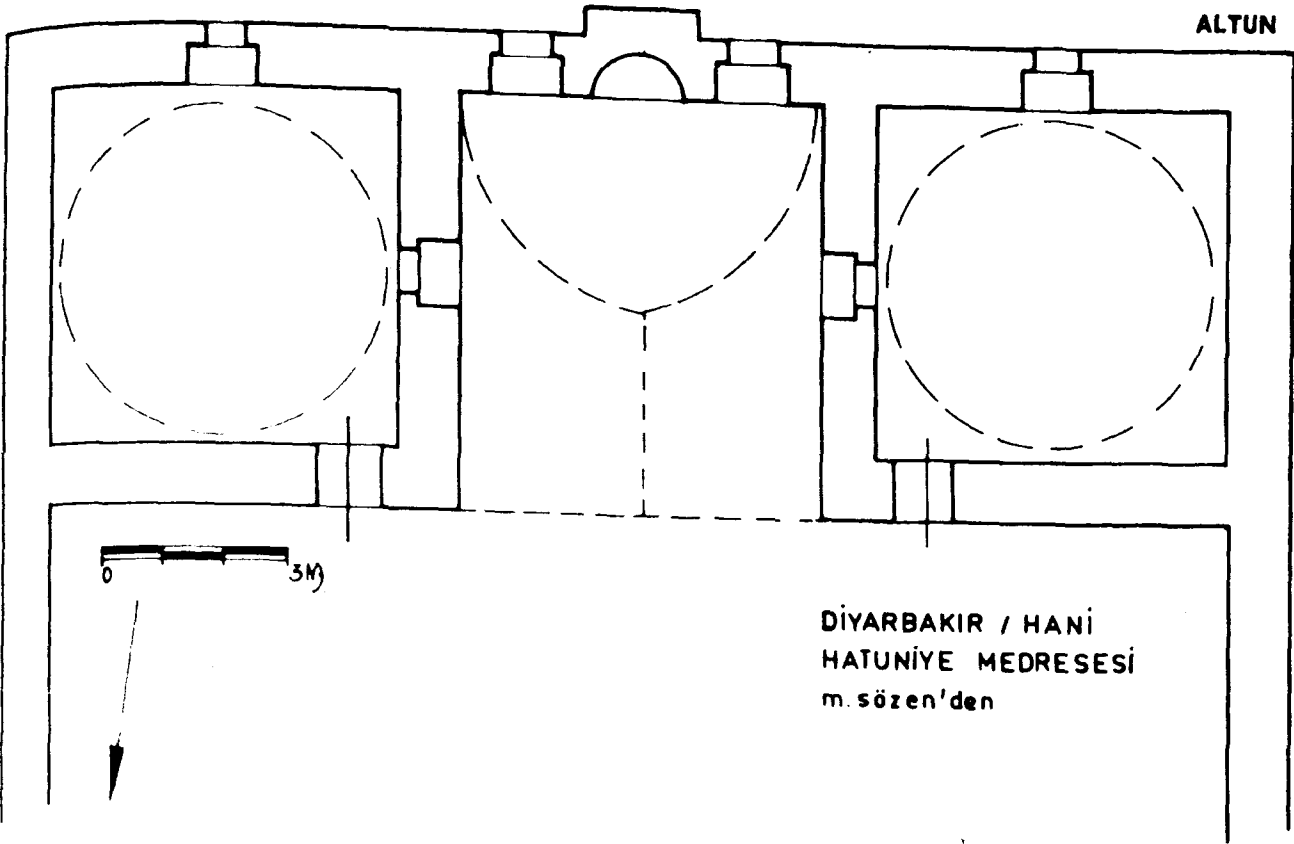
XIII - XIV. yy. uygulamaları olan *Melik Mansur* ve *Altunboğa* Medreseleri ile sadece kaynaklardan çok geniş yapılar olduğunu öğrendiğimiz *Hüsamiye* ve *Muzafferiyeye* Medreselerinin⁶, Mesudiye'den başlayıp, Marufiye ile devam eden bir gelişmenin örneklerinden oldukları düşünülebilir. Bunların kalan kısımları genellikle bu fikri desteklemektedir. Marufiye'de Tarma tipi bir mekânda, selsebilli ve eyvanlı avlunun doğusunda yer alan uzantılar, mekânların tek bir avlu etrafında toplanmadığını gösteriyordu. Bu düzenin en sağlam kalmış örneği, bugünkü durumda, 1385 tarihli Mardin *Sultan İsa* Medresesidir. Bugüne kadar, tek örnek olarak görülmeğe çalışılan yapının belli bir mekân düzeni gelişmesinin son örneği olduğunu düşünmek mümkündür. Enine bir alanı kaplayan yapı mukarnaslı klasik Selçuklu portalindeki iki

renkli kakma taş süslemeleri ve dilimli kubbeli görünüşü yanında çok önemli plân ve form özelliklerine sahiptir. Birer kat farkı ile iki avlu etrafında toplanan mekânlar büyük bir değişikliklidir. Anıtsal portal bir koridorun güneyinde, Bab es Sur camiinde görülen düzende bir cami mekânına götürür. Ortada bir kubbe ile kesilen enine beşik tonozlu bu mekânın arkasında, iki geniş mekân aynı koridora açılır. Bu koridorun açıldığı avlu, iki kat düzenine dayanır. Kuzeyde yer alan selsebilli geniş eyvanın sonraki bir ekleme ile meydana geldiği düşünülürse de, güneyde yer alan ve dışa açık olan revaklar ile iki yanda eyvanlı bir düzeni yaşatan mukarnas dolgulu girişler, avluyu tamamlar. Batıdaki giriş yine bir koridorun güneyinde ve kuzeyinde yer alan iki ayrı kısma açılır. Güneydeki iki kat boyunca yükselen, dıştan dilimli kubbeli, mihraplı bölümün arkasında türbe görülür. Bunun üst katı ayrı bir merdivenle ilk şekilde avludan çıkılan özel bir bölümken, avlunun kuzeyinde meydana getirilen mekânların üzerinin kullanılmasıyla diğer tarafla bağlanmıştır. Doğu bölümünün üst katında ise revaklı bir iç avlu etrafında çeşitli odalar yer alır. Aslında, bu plân şemasının en olgun şeklini, Mardin dışında kurulmuş olan *Kasuniye* medresesinde görmek mümkündür. Belki de son bir Artuklu uygulaması olarak başlanmışken, Akkoyunlularca bitirildiğinden bu isimle anılan ve hiçbir kitabesi bulunmayan yapı, Sultan İsa medresesini yapan mimarın bir eseri olmalıdır⁷. Burada artık cami, tamamen bir tarafa alınıp, bir koridorla ayrılmış, doğuda ise, revaklı ve iki katlı düzene dayalı, büyük eyvanlı olgun bir medrese şeması meydana getirilmiştir. Bu değişik uygulamalarla, Artuklu medrese mimarisinin belli medrese tiplerine bir üçüncüsünü kattığını kabul etmek muhakkak ki mümkündür. Tek avlu düzenini aşan

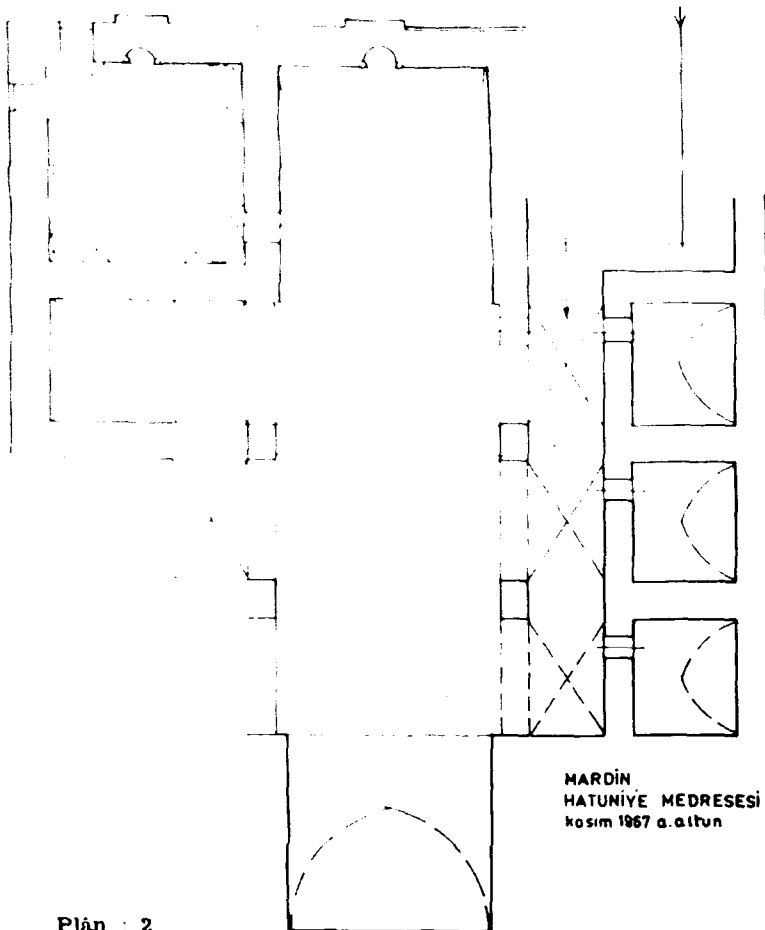
bu tipin ilk adımını da Mesudiye Medresesinde görüyoruz. Devamlı araştırma içinde olduğunu anladığımız Artuklu Devri Anadolu Türk mimarisinin egemenlik bölgesinin özelliği olarak kuzey ile güney mimarileri arasında böylesinde bir sentezi gerçekleştirebilmesi şaşılacak bir şey değildir. İran'dan geldiği kabuledilegelen, eyvan düzenine dayalı avlulu medrese şeması ve avlusu kubbe ile örtülü medreseler dışında bir üçüncü şeklin denemesine girmeleri gerçekten dikkati çekici olmaktadır. İki kalıptan birini veya çok yakın ilişki içinde oldukları Zenginler'in ortaya koyduğu güneyinde camisi bulunan medrese şemasını alıp aynen uygulamak yerine değişik düzenleri ortaya koyabilmiş olmaları, onların devamlı araştıran ve geliştiren bir mimari düşünceye sahip olmaları ile açıklanabilir. Devamlı olarak güneyle siyasi ve ekonomik alış-verişleri olan Artuklular'ın mimari alanda da buranın etkisinde kalabilmeleri mümkündür, ancak, burada belirtmek istenen bu etkinin kaba bir taklit olmadığıdır. Özellikle Mardin'de ve çevresinde, yani Artuklular'ın en uzun süre egemen oldukları yerlerde, antik çağdan bu yana gelişmiş ve kökleşmiş bir yapı geleneği vardır. Böylesine yerleşmiş bir geleneği, getirilen yeni fikirler ve yeni ihtiyaçlar hizmetinde kullanmak kolay olmasa gerek. Buna karşılık, bölgenin mimari geleneğini yeni yapı sentezinde çok ustaca kullanabilmek Artuklu mimarisinin, bütün Türk Mimarisi gelişmesi içinde başardığı çok önemli bir iştir. Gazneli mimarisinden bu yana belli bir gelişmeye sahip olan mihrap önü kubbesinin cami içindeki en güzel ve en anıtsal sentezi ile birlikte, Medrese mimarisinin de yeni denemelerini geliştirmek Artuklu devri Anadolu mimarlarının başarıları arasındadır.

XII. yy. sonunda, Selçuklular'ın İran'da Şiiliğe karşı bir müessese olarak geliştirmeye başladıkları ve genel-

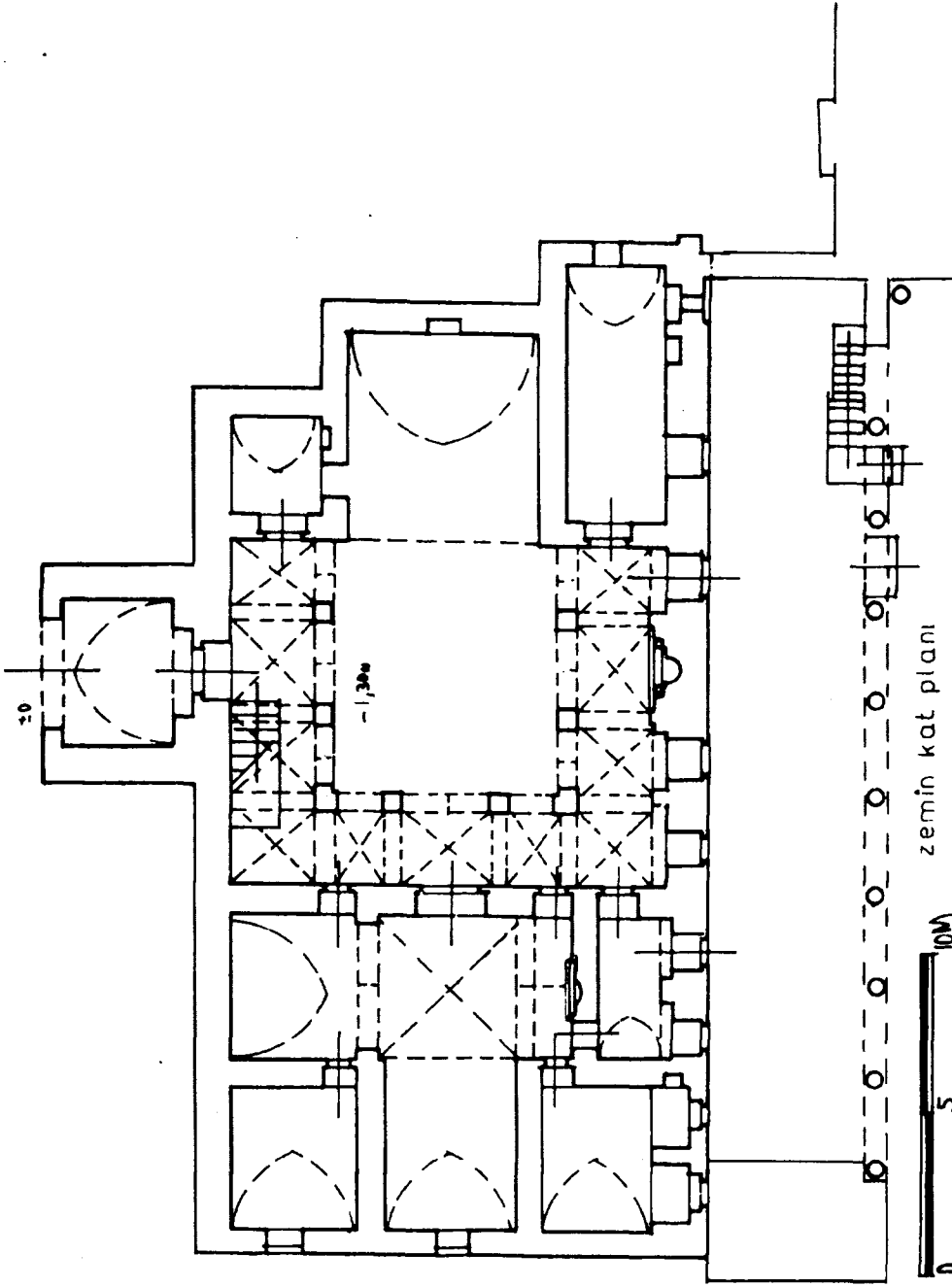
likle dört eyvanlı, avlulu bir plân şemasına dayandığı kabul edilen medrese mimarisinin ilk örneklerinin, belki de Gazneli mimarisinde de buna benzer uygulamaları bulunduğunu belirtmek yerinde olur. Artuklular'ın sıkı ilişkisi içinde buldukları, bazı özellikleri kuzeye, Anadolu'nun güneyine getirdikleri mimari çevre şüphesiz Suriye'dir. Halep'deki en eski medrese ise kaynaklara göre, Artukoğlu Ilgazi'nin komutanı Süleyman bin Abdülcebbar'ın 1122 de yaptırtmağa başladığı *Zeccaciye Medresesidir*⁸. Şiiler tarafından yapılışı önlenen ve formu hakkında bilgimiz bulunmayan bu medrese de, belki en erkeni yine Halep'de 1168/69 tarihli *Han el Tutun* ve en geçi 1260 tarihli *Şerefiye* olan bir dizi Suriye Medresesi⁹ ile ilgili görülebilecek Artuklu Medreselerinden en önemlisi şimdiki durumda, Mardin *Hatuniye Medresesi* olmaktadır. 1184 den önce bir XII. yy son çeyreği uygulaması olarak ele alınabilen bu medresenin iki eyvanlı, revaklı avlulu, iki katlı düzeni ve köşede kubbe ile örtülü türbe kısmı ile ortaya koyduğu olgun plan ve form Anadolu Medrese mimarisinin gelişmesinde ancak XIII. yy. da belirmeğe başlayacaktır. Diğer erken tarihli Artuklu medreselerinden Diyarbakır'daki 1198 tarihli *Zinciriye* ile revaklı avlu ve XIII. yy. ilk çeyreğinde son şeklini alabilen Mesudiye ile iki katlı düzeni bakımından belli bir bağ kurmak mümkünse de bu düzeni ile Hatuniye Medresesinin gelişmesi, Kayseri'deki Çifte Medrese ve 1217 tarihli Sivas Keykâvus Şifahanesi paralelindedir. XIII. yy içinde, açık avlulu, iki katlı revaklı, iki eyvanlı ve kubbeli türbeli medreseler, Anadolu Selçuklular'ının geniş ölçüde varan uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır *Zinciriye*'nin, tek katlı düzeninde revaklı avlunun güzel bir örneğini verirken, revak kemerlerinin dağılımı ile bir bakıma dört eyvanlı bir geleneği yaşattığı düşünülebilir. Fakat, Mesudiye tek büyük

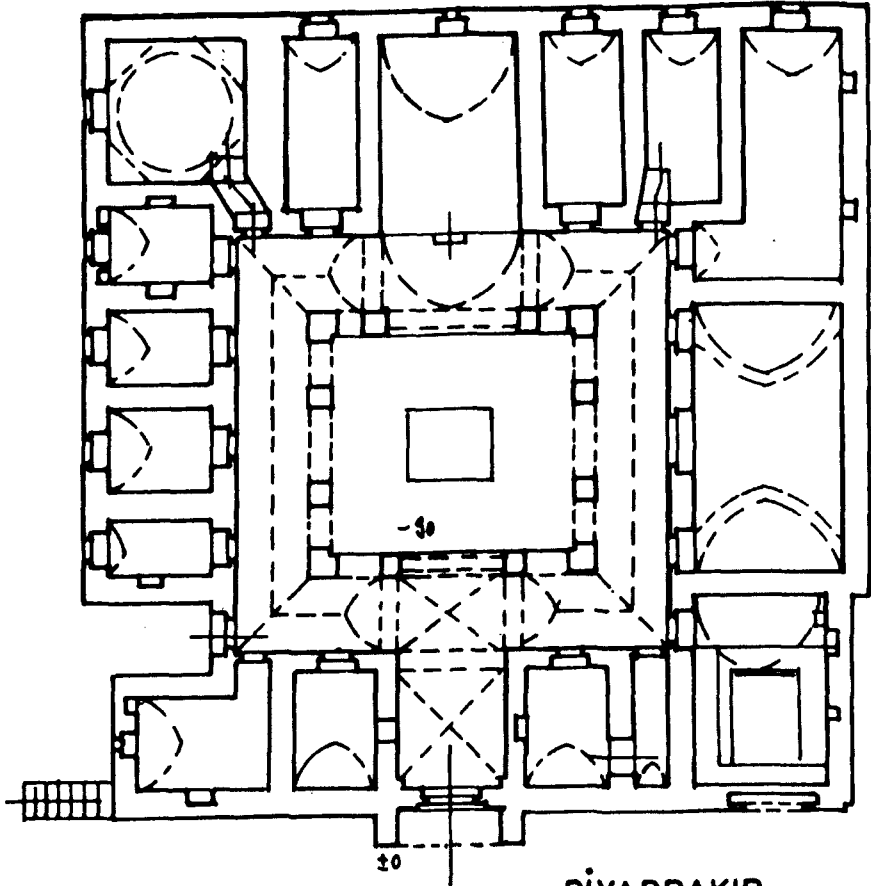
Plan 1

Plan : 2

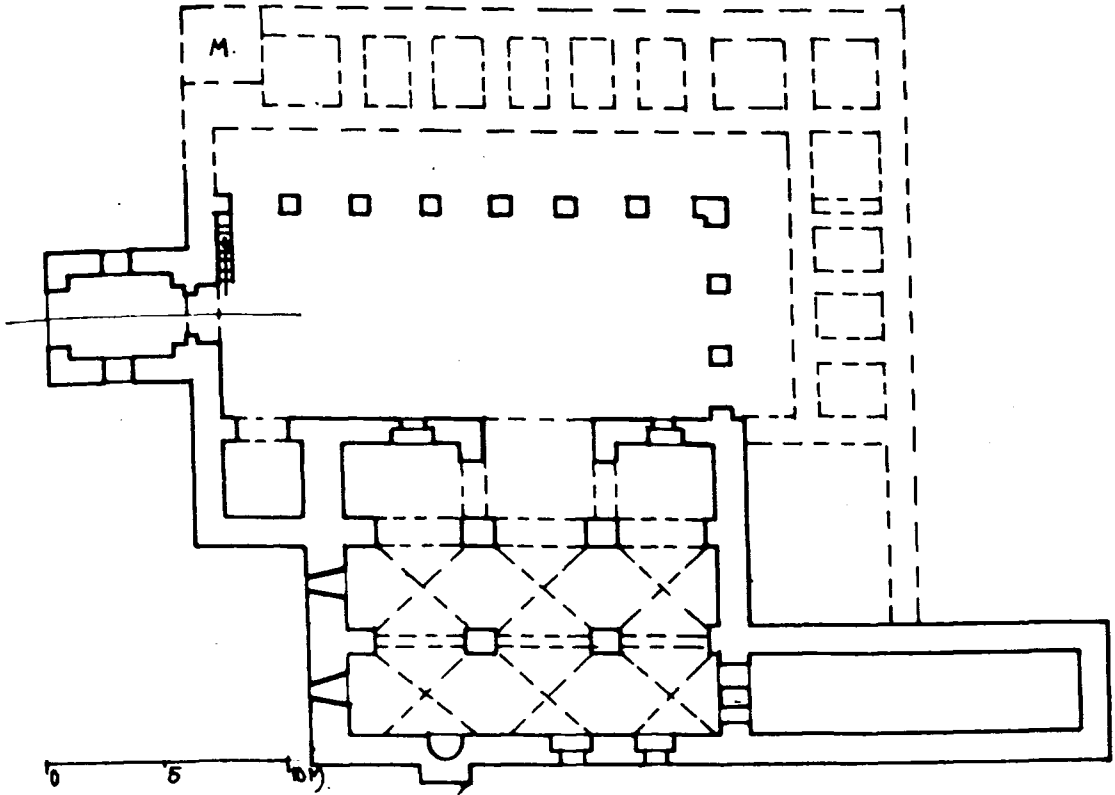
DIYARBAKIR MESUDIYE MEDRESESİ m. a. k. 1962'den 1966 ve 1971 de işlenerek

DIYARBAKIR

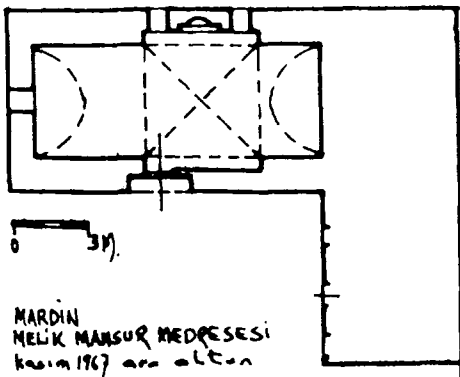
ZİNCİRİYE MEDRESESİ akok ve sözen'den eklemelerle

Plân : 3

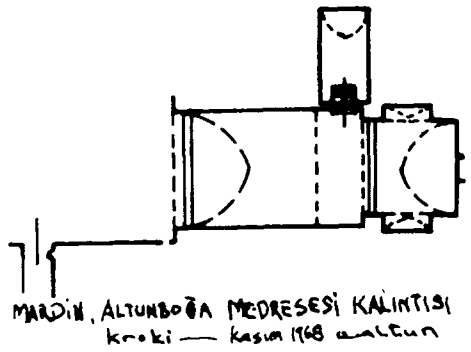
HARZEM MEDRESESI 1938 lerde a.gabriel'den.

Plân : 7

MARDIN
MELİK MANSUR MEDRESESI
kasım 1967 ara altun

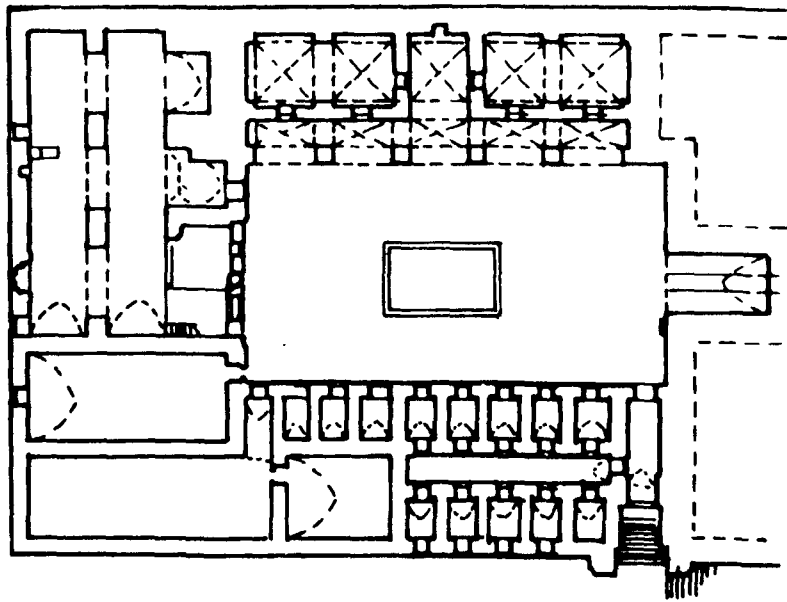
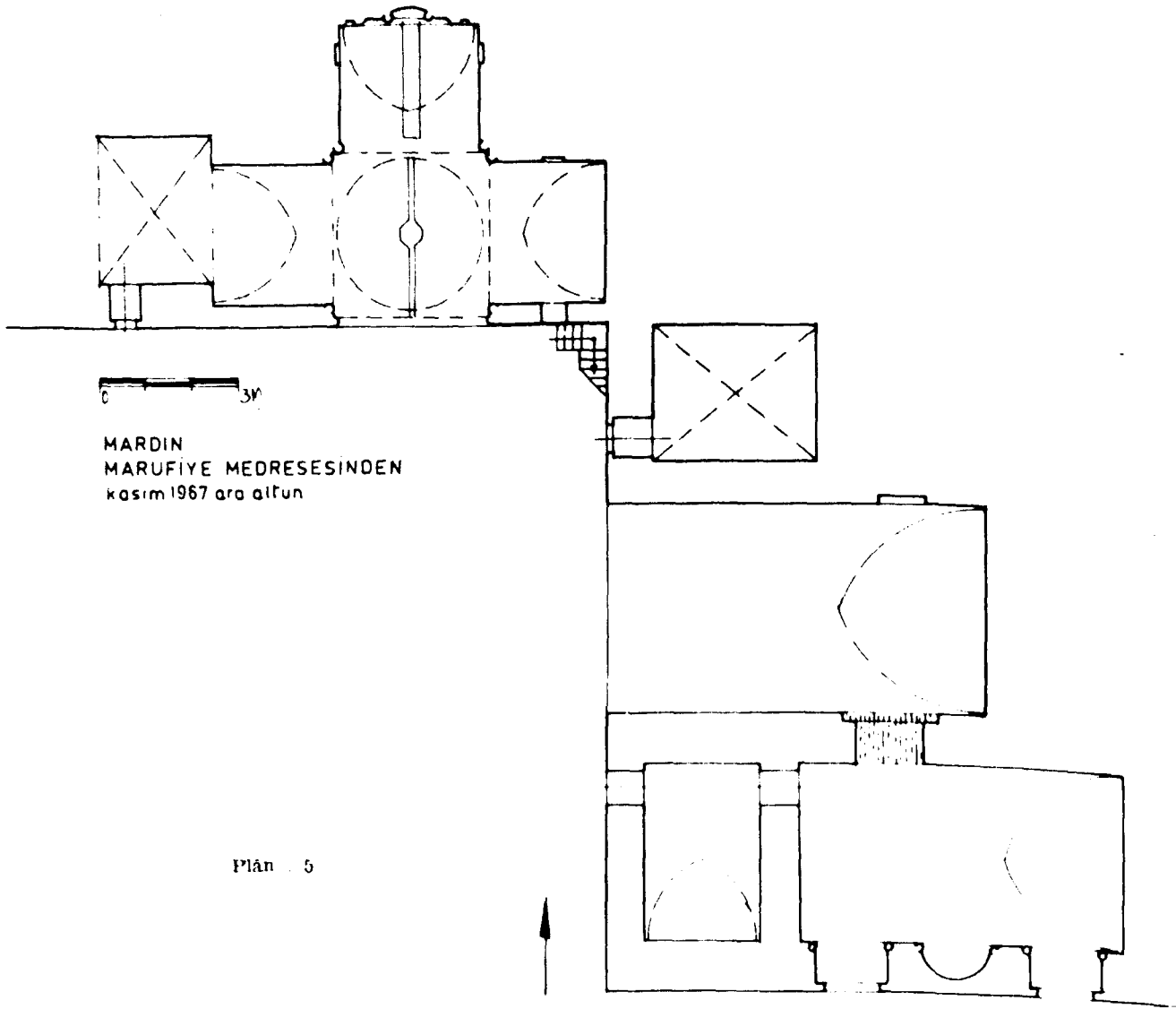
Plân : 8

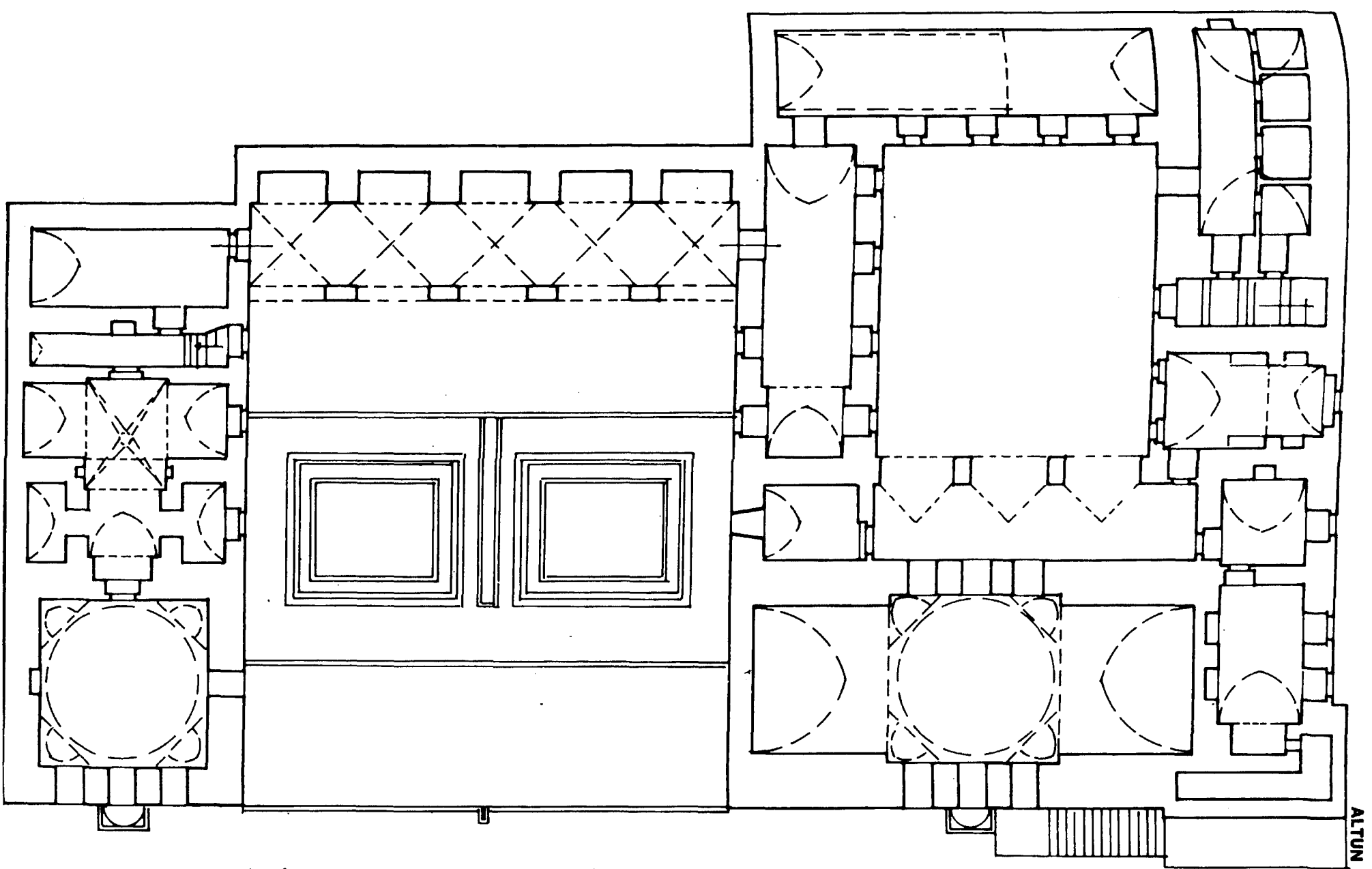

MARDIN, ALTUNBOĞA MEDRESESI KALINTISI
kroki — Kasım 1968 ara altun

Plân : 9

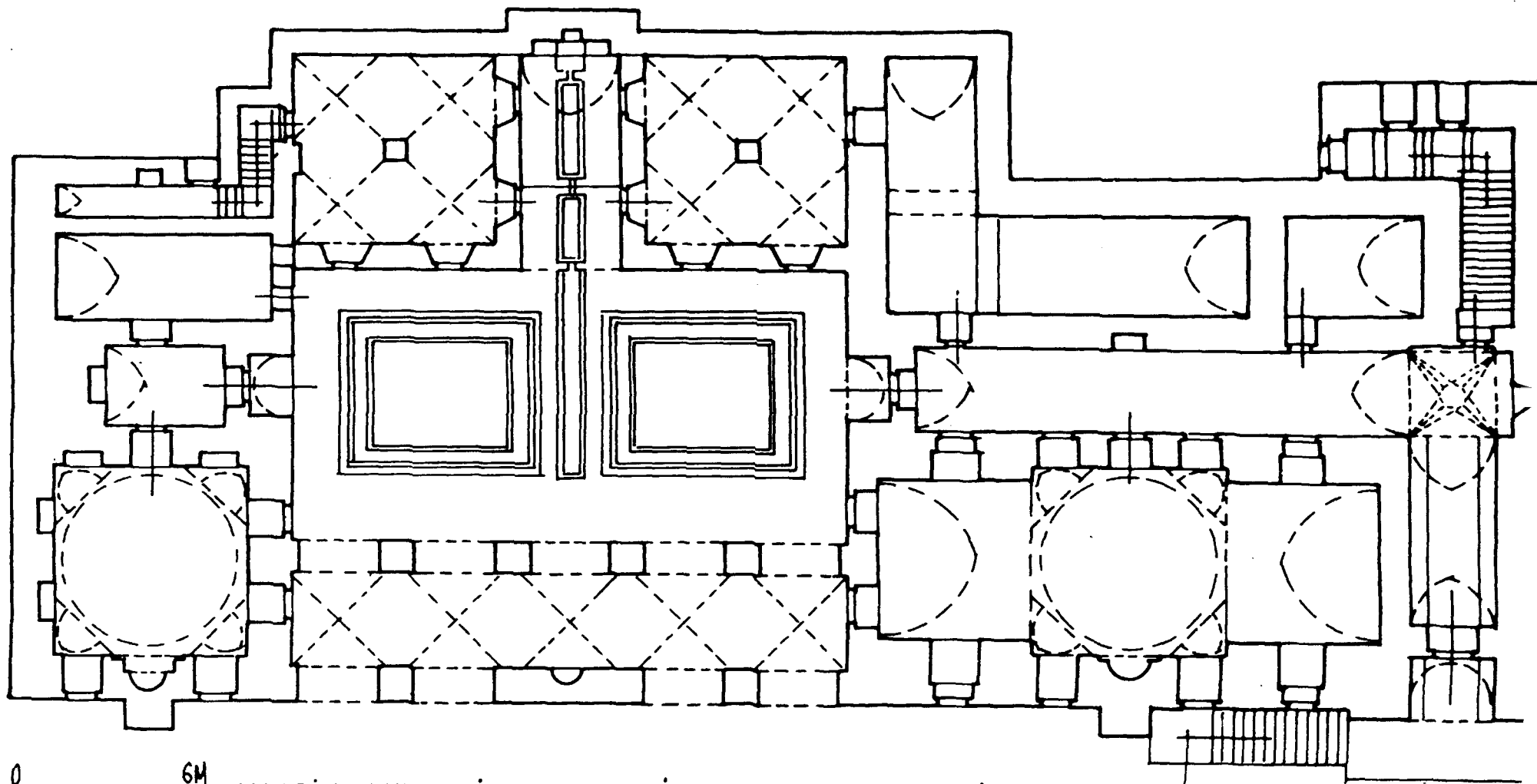

MARDİN SULTAN İSA MEDRESESİ, üst kat, a.gabriel'den 1967 de işlenerek.

ALTUN

MARDİN SULTAN İSA MEDRESESİ, zemin kat , a.gabriel'den 1967 de işlenerek.

eyvanı ve iki katlı revaklı avlusu ile, üstelik batıya doğru ayrı bir kompozisyonla uzanan değişik bir görüğe işaret eder. Daha sonraki Mardin medreselerinde görülen bu tek avlu düzenini aşan plan şekli yanında, Şehidiye ve Taceddin Mes'ud Medreseleri açıkça Zengîler'in Suriye'ye getirmiş oldukları güneyinde üç açıklıkla bağlı camisi bulunan medrese şemasına yakın benzerlikler gösterirler. Bu yüzden, büyük ölçülere varan, fakat değişikliklerle esas durumunu oldukça kaybetmiş bulunan XIII. yy. ilk yarısına tarihlenen Şehidiye Medresesini de belki avlu etrafında yer alan mekânları, güneyindeki camisi bakımından XII. yy. sonuna tarihlenen Şam *Nuriye el Kübra* Medresesi ve Adiliye (XIII. yy. başı) Medresesi¹⁰ ile aynı paralelde görmek mümkündür. Bu formun da Anadolu'da Maraş'daki Dulkadıroğlu yapısı Taş Medrese gibi bazı zayıf devamlarını bulmak mümkündür. Ancak, Anadolu Medrese Mimarisinin gelişmesinde önemli varlık göstermez. Kible yönünde birden fazla, genellikle üç açıklıkla avluya geçit veren mescidin yer aldığı medrese düzeni daha çok XII. yy. Zengi mimarisinin Suriye'ye getirdiği bir şekil olarak görülür. Mardin'deki Latifiye Camiinde de Şehidiye ve Taceddin Mes'ud medreseleriyle birlikte XIV. yy. da bu formun kısmen devamını bulmak mümkündür. Asıl, XIII. yy. Anadolu Mimarisini etkilemiş durumu ile Kayseri bölgesinde karşılaşmak mümkündür. XIII. yy. Kayseri *Hacı Kılıç* Cami-Medresesinde¹¹ görülen, ortak avluya bağlı cami medrese uygulamasının daha erken bir XII. yy. Danışmentli örneği, son yıllardaki onarım çalışmaları sırasında iyice ortaya çıkan *Kölik* cami-medresesinde de görülebilmektedir. Tabii, XV. yy. dan sonra, Osmanlı mimarisinde gelişen, camiye bağlı avlunun etrafında yer alan medrese düzeninin bu konuya bağlanabilmesi için aradaki gelişme oldukça kopuktur.

En güzel örneğini XIV. yy. da Sultan İsa Medresesinde gördüğümüz, tek avlu düzenini aşan geniş medrese ve cami uygulamalarının ilk örneklerini, bir bakıma Diyarbakır Mesudiye Medresesinde başlatıp, XIII. yy. başında Marufiye ve sonra Altunboğa ve Melik Mansur Medreseleriyle devam ettirmiştik. Bu formun erken ya da geç örneklerini şimdilik tanımıyoruz. Bu yüzden de bu uygulamayı, araştırmalar yeni veriler ortaya koyana kadar, bir kapalı bölge uslubu olarak düşünmek zorundayız. 2.IV.1972.

1) Konuya yabancı olmayanların, bu yapıların geniş ölçüde yayınlanmış olduğu eserlerden tekrar gözden geçirebilecekleri düşünülmektedir. Gereksiz uzatma ve tekrardan kaçınılması, bu yazıya da sadece konu ile yakından ilgisi olması bakımından yapıların plan şemaları eklenmiştir. Adı geçecek yapılar için bir kerede genel anlamdaki ilgili yazılar bu not içinde toplanmıştır: A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940; A. Kuran, *Anadolu Medreseleri I*, Ankara 1969; M. Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, İstanbul 1970; F. İtler, *Ertuklu Devri Anadolu Türk Mimarisinde XII ve XIII. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri*, Vakıflar Dergisi VIII, Ank. 1969; M. Akok, *Diyarbakır'da Ulucami Mimari Programı*, Vakıflar Dergisi VIII, Ankara 1969; A. Altun, *Mardin'de İki Artuklu Medresesi*, Sanat Tarihi Yıllığı III, İstanbul 1970; *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971; ayrıca: D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965; O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971 ve bu yayınlardaki kaynaklar...

2) «Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi» üzerinde yerinde yapılan çalışmalar 1971 sonunda tamamlanmış olup, bu yeni araştırmaların ışığında «Artuklu Mimarisi» adlı kitabın yayın hazırlıklarına girilmiştir.

3) Bu yapılar hakkında toplu bilgi ve plan için A. Altun, adı geçen kitap.

4) İlk geniş tanıtmaya için, A. Altun, adı geçen makale.

5) İlk geniş tanıtmaya için, A. Altun, adı geçen makale.

6) Bu dört Medrese için, A. Altun, adı geçen kitap.

7) Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, İstanbul 1970, 292 vd. da bu fikir.

8) Soberheim, *Halep (Aleppo) Encyclopaedia of Islam*, II, 232; Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971.

9) Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965, 60, dn. 118.